

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ
ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՁ

ԴՈԿՏ. Բ. Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Հայագիտութեան մէջ վաղուց արդէն արմատացած է գերմանացի հետազոտողներ Լեհման-Հաուպտի եւ Վալդեման Բեյքի այն տեսակէտը, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Տիգրիս գետի հիւսիսակողմում, այսինքն ձախափնեակում, եւ տեղորոշում է Նփրկերտ կամ Ֆարկին կոչուող քաղաքի տեղում¹: Եթէ լիշեալ հեղինակները նման եզրակացութեան հասել են տեղանքի սեփական հետազոտութեան հետեւանքով՝ ապա նոյն մտքին է հանգել գերմանացի զօրավար Ֆիլդմարշալ Մոլթկէն, առաջնորդուելով ռազմավարական նկատաւումներով²: Յակոբ Մանանդեանը փորձել է առաւել եւս հիմնաւորել նման տեղադրութիւնը՝ յենուելով Պելտինգերեան քարտէզի ուսումնասիրութեան վրայ: Այսպէս՝ հռոմէական աշխարհաքարտէզի Cymiza կայարանի անունը նա սրբագրում է Cyldiza՝ հիմք ընդունելով M եւ ΛΔ տառերի շփոթման հնարաւորութիւնը, եւ վերջինս նոյնացնում է ներկայիս Կիլդիզ (տաս-վերստանոց քարտէզում՝ Kildiz) բնակավայրին, որը գտնուում է Ֆարկինից մօտաւորապէս նոյն հեռաւորութեան վրայ՝ ինչ Cymiza-ն Տիգրանակերտից³: Թւում է, թէ աւելի յաջող տեղադրութիւն Տիգրանակերտի համար՝ պարզապէս հնարաւոր չէ, սակայն այնուամենայնիւ առաջարկուել են նաեւ այլ տեղորոշումներ, որոնք արմատապէս տարբերակուում են վերոյիշեալից: Այսպէս՝ Չախաուն գտնում էր, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Մասիոս լեռների հարաւահայեաց լանջերին եւ նոյնանում է Թէլ-էրմէնի վայրին՝ Մարդինի մերձակայքում⁴: Գերմանական դպրոցական պատմական ատլասում երկար

ժամանակ Տիգրանակերտը տեղադրում էր Արզնի (Խարզան) աւերակների շրջանում, որն առաջ էր քաշել գերմանացի յայտնի քարտեզագետ Հ. Քիպերթը⁵: Այս հարցի առնչութեամբ գիտական աշխուժ բանավեճեր են ծառայուել մասնաւորապէս գերմանական պարբերականներում, փորձեր են արուել իմաստաւորելու ըսկրզնադրիւրների հակասական տեղեկութիւնները: Հ. Քիպերթը սրբագրում էր Տակիտոսի վկայութիւնն այն մասին, որ Տիգրանակերտի հեռաւորութիւնը Մծբինից կազմել է 37 մղոն՝ առաջարկելով septem et triginta-ն կարգալ centum et triginta, այսինքն հարիւր եւ երեսուն, որը նրան իրաւունք էր տալիս Տիգրանակերտը տեղադրել Արզանի տեղում⁶: Դրան հակառակ, Թ. Մոմզէնը, յնուելով Մտրաբոնի եւ Տակիտոսի վկայութիւնների վրայ, Տիգրանակերտը տեղորոշել է Մասիոս լեռան ու Տիգրիս գետի հարաւակողմում եւ Մծբին քաղաքից հիւսիս ընկած շրջանում⁷: Տիգրանակերտի տեղադրութեանը անդրադարձել են Կ. Էքհարդտը, Բ. Հենդերսոնը, Հ. Հիւբշմանը եւ ուրիշներ, սակայն ինչպէս արձանագրում է The Oxford Dictionary of Byzantium հանրագիտարանը՝ այն մինչեւ այսօր էլ վիճարկելի է⁸: Տիգրանակերտի տեղադրութեամբ զբաղուած բոլոր հեղինակներն էլ կարկառուն դէմքեր են եղել պատմագիտութեան կամ քարտեզագիտութեան ու աշխարհագրութեան մէջ, ուստի կարծիքների բազմազանութիւնը ոչ այնքան վկայում է սոսկ նրանց սխալուելու՝ որքան հարցի հակասականութեան եւ սկզբնադրիւրների իրարամերժութեան մասին: Աղձնիք աշխարհի քննութեան հետ կապուած՝ մենք եւս ստիպուած եղանք ուսումնասիրելու Տիգրանակերտի տեղադրութեան խնդիրը, որովհետեւ պատմա-աշխարհագրական շատ հարցադրումներ անմիջականօրէն կապում են քաղաքի ճշգրիտ տեղադրութեան հետ: Մեր քննութիւնը ոչ միայն կասկածի տակ է առնում Տիգրանակերտի նոյնացումը Փարկին-Սիլվանին՝ այլեւ որոշակիօրէն ցոյց է տալիս, որ Նփրկերտ-Փարկին-Սիլվանը եւ Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը եղել են տարբեր, իրարից մի քանի տասնեակ կմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող քաղաքներ: Դիմենք ըսկրզնադրիւրներին:

Տիգրանակերտի վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնները պահպանուել են Մտրաբոնի Աշխարհագրութեան մէջ: Սակայն որքան էլ տարօրինակ լինի՝ բոլոր տեղեկութիւններն էլ իրար չեն համապատասխանում: Այսպէս, անդրադառնալով Տաւրոս լեռներին՝ նա գրում է. «Այսպէս են կոչուում Տաւրոսի հիւսիսային լեռները (իմա՝ Պարաքսաթրոս). իսկ հարաւայինը, որ Եփրատից այն

կողմ, կապաղովկիայից եւ կոմմագէնից արեւելք է տարածուած, սկզբնական մասում կոչուած է Տաւրոս եւ բաժանում է Մոփքը ու մնացեալ Հայաստանը Միջագետքից. ոմանք էլ կոչում են Գորդեան լեռներ: Սրանց մէջ է նաեւ Մասիոս լեռը, որ գտնուած է Մծբինի եւ Տիգրանակերտի վերեւը: Այստեղից աւելի բարձրանալով կոչուած է Նպատ. այստեղ՝ լեռան հարաւային կողմերում գտնուած են Տիգրիսի ակունքները⁹: Մծբինի տեղադրութիւնը քաջ լայտնի է, ուստի, ելնելով այս հաղորդումից, պէտք է այն տեղադրել Մծբինի մերձակայքում, Մասիոս լեռան հարաւային կամ ծայրայեղ դէպքում՝ հիւսիսային լանջերին: Ի հարկէ՝ պէտք է խոստովանել, որ քիչ թէ շատ ջրառատ գետերի բացակայութիւնը հիւսիսային լանջերին՝ առաւել հաւանական է դարձնում առաջին ենթադրութիւնը:

Յոյն աշխարհագրագէտի միւս հաղորդման համաձայն՝ Տիգրան Մեծը «այս բոլորով հօրացած՝ Իբերիայի մօտ կառուցեց մի քաղաք, այս տեղի եւ Եփրատի կամուրջի միջեւ, որ կոչեց Տիգրանակերտ, եւ աւերելով 12 յունական քաղաքներ՝ նրանց բնակիչներին այնտեղ հաւաքեց: Ընդհատուեց Լուկուլլոսի յարձակմամբ, որ յաղթեց Միհրդատին, Տիգրանակերտի վերաբնակիչներին Իրենց տեղերն արձակեց, կիսաւարտ քաղաքը յարձակմամբ կործանեց եւ մի փոքր գիւղ թողեց եւ նրան՝ Տիգրանին՝ Ասորիքից եւ Փիւնիկից վտարեց»¹⁰: Ուսումնասիրողներին թիրիմացութեան մէջ է գցել վկայութեան Իբերիա անուանումը, որովհետեւ հեռաւոր Վիրքի լիշատակութիւնը ոչ մի կերպ չի աղերսում լիշեալ տարածքաշրջանի հետ: Ուստի բնաւ էլ պատահական չէ, որ Ստրաբոնի երկի թարգմանիչը՝ Գ. Ստրատանովսկին այն համարել է աղաւաղում, գտնելով որ շրջանում Իբերիա քաղաք չի եղել¹¹: Ստրաբոնի Աշխարհագրութեան թարգմանիչը՝ Հորէյս Լէոնարդ Ջոնսը կիսում է այդ տեսակէտը՝ քանի որ լիշատակուող անունը չի կարող նոյնացուել Իբերիա երկրի հետ մեծ հեռաւորութեան պատճառով, իսկ քննարկուող տարածքաշրջանում այդ անունով քաղաք չի եղել: Այդ իսկ պատճառով կրամէքը, ելնելով նախորդ վկայութիւնից, քաղաքանունը սրբագրել է Նիսիբիս, իսկ Կ. Միւլլէրը՝ Խառան (Carrhae), որ թարգմանչի տեսակէտով առաւել ճշմարտանման է¹²: Հ. Աճառեանի թարգմանութեան մէջ քաղաքիս անունը՝ Ὀλιβερια է, որը կարծում ենք նոյնպէս սրբագրութիւն է, սկզբնաղբիւրի հակասութիւնը հաշտեցնելու մի հերթական փորձ¹³: Սրբագրութիւնների տարափը կամ բացատրութեան բացակայութիւնը լոկ վկայում են այն մասին, որ ուսումնասիրողները Իրենց

կաշկանդել են նախորդ լիշատակութեամբ եւ չեն կարողացել պատկերացնել, որ Տիգրան Մեծը ի վերջոյ կարող էր մի հերթական Տիգրանակերտ եւս կառուցել: Յամենայն դէպս Ձեւգմայի գետանցի շրջանում գտնուող Տիգրանակերտը, մեր խորին համոզմամբ, չի կարող նույնանալ Մծբինի շրջակայքում գտնուող Տիգրանակերտի հետ, որովհետեւ իբերիա անունը բնաւ էլ ամենադուրըն չափով չի կապուում հեռաւոր իբերիա-Վիրքի հետ եւ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Պտղոմէոսի լիշատակած Կիւրեստիկէի շրջանի Բերօս քաղաքը¹⁴, որը հաւանաբար արտագրութիւնների հետեւանքով Ստրաբոնի երկում վերածուել է 'ԼԲԵՐՍԱ-Ի: Որ այն իրօք կարող էր վերածուել Բերիայի կամ իբերիայի՝ պարզորոշ հաստատում են Պելոփոնզերեան քարտէզի եւ Անանուն Ռաւեննացու տրեւալները, որտեղ քաղաքանունը համապատասխանաբար հանդէս է գալիս Berya եւ Beria գրութեամբ¹⁵: Արդ, եթէ մեր տեսակէտը իբերիա-Բերիա նույնացման մասին ճիշդ է՝ ապա Ստրաբոնի երկրորդ լիշատակութեան Տիգրանակերտը՝ պէտք է փնտռել ո՛չ թէ Մծբինի հարեւանութեամբ՝ այլ Ձեւգմայի գետանցի եւ Բերիա կամ Հալէպ քաղաքի միջեւ ընկած շրջանում: Հետեւաբար, չնայած Ստրաբոնի հաւաստիացմանը, թէ խօսքը վերաբերում է Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Տիգրանակերտին՝ իրականում գործ ունենք հայոց նշանաւոր արքայի անունը կրող մէկ այլ քաղաքի հետ: Հնարաւոր է, որ նա պարզապէս վերակառուցել է մի ինչ-որ հին քաղաք եւ վերանուանել իր անունով, իսկ յետագայում Տիգրան Մեծի պարտութիւնից ու նուաճուած հողերի կորստից յետոյ նոր անունը պարզապէս մոռացուել է: Սակայն չի բացառոււմ, որ կառուցուել է նոր քաղաք, որն աւերուել է հռոմէացիների կողմից, որոնք աշխատում էին հալ նուաճող գահակալի կատարած գործերը կորստեան մատնել եւ մոռացութեան տալ: Թէ որտե՞ղ է գտնուել մասնաւորապէս այդ քաղաքը, առանձին ուսումնասիրութեան խնդիր է, սակայն մեզ համար կասկածից դուրս է, որ Ստրաբոնի այս լիշատակութեան մէջ Տիգրանակերտը ոչ թէ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է՝ այլ մէկ այլ քաղաք: Պատահական չէ, որ լուս աշխարհագրագէտի տեղեկութեամբ՝ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը աւերելուց յետոյ Տիգրանին դուրս մղեց Ասորիքից եւ Փիւնիկից, այսինքն՝ կարծես թէ անուղղակիօրէն քաղաքանունը կապոււմ է Ասորիքի հետ:

Տիգրանակերտի մասին Ստրաբոնն ունի եւս երկու հաղորդում, որոնցից առաջինի համաձայն «Տիգրանը՝ հայոց թագաւորը, շատ նեղեց Մաժակը իր բազմադիմի արշաւանքների միջոցին դէ-

պի կապադովկիա. բոլորը տեղահանուելով փոխադրուեցին Միջա-
 գետք, եւ Տիգրանակերտը մեծ մասամբ նրանցով շէնացաւ. ապա
 Տիգրանակերտի առումից յետոյ, որոնք որ կարող էին ետ վե-
 րագարձան»¹⁶. Իսկ ըստ երկրորդի՝ Միջագետքի «լեռնային մասը
 բաւական բարեբեր է. Եփրատի եւ [Ջեղմայի] մօտակայքը (թէ
 կոմմագէնի արդի կամրջի [Ջեղմայի] եւ թէ Թափսակոսի հին
 կամրջի [Ջեղմայի]) բնակուած են Միգրոնացիք (այսպէս են կոչել
 սրանց մակեդոնացիք). այդտեղ են Մծբին, (որ կոչուել է նաեւ
 Միգրոնիոյ Անտիոք, գտնուած է Մասիոս լեռան ստորտը), Տիգ-
 րանակերտ, Կարրէսի շրջակայքը (իմա՝ Խառանի երկիր- Հ. Բ.),
 Նիկեփորի երկիրը, Քորդիբագա եւ Սիննակա, ուր կորաւ Կրասո-
 սը՝ Պարթեաց զօրավար Սուրէնի թակարդի մէջ բռնուելով»¹⁷.
 Ի՞նչ եզրակացութիւններ կարելի է հանգել սրանց լոյսով: Ասենք,
 որ համաձայն երկրորդ տեղեկութեան, որը յար եւ նման է յոյն
 աշխարհագրագէտի ամենաառաջին հաղորդմանը, Տիգրանակերտը
 գտնուել է Մծբինի, Խառանի, Նիկեփորիոսի երկրի, Քորդիբագա-
 չի եւ Սիննակաչի հարեւանութեամբ, կամ որ աւելի ճիշդ է՝ մեր-
 ձակայքում, այսինքն տեղորոշուած է Մասիոս լեռների հարաւա-
 չին լանջերին: Յամենայն դէպս՝ Նիկեփորիոսի երկրի եւ Խառանի
 երկրամասի լիշատակութիւնը քացառուած է այլընտրանքի հնարա-
 ւորութիւնը: Կարծես թէ այս տեղեկութեանն է աւրնչուած նաեւ
 նախավերջին հաղորդումը, ըստ որի՝ Տիգրանակերտը գտնուել է
 Միջագետքում, սակայն, կարծում ենք, այն ունի միանգամայն
 տարբեր մեկնաբանութիւն: Այդ լիշատակութեան մէջ Միջագետքն
 ընդհանուր բնութ ունի եւ Տիգրանակերտը չի կարող որոշակիաց-
 ուել մի որեւէ կէտում: Իսկ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը, որի
 տեղադրութիւնը մենք դեռ կ'որոշենք, կարող էր համարուել Մի-
 ջագետքի քաղաք՝ պարզ երեւում է ուշ շրջանի հեղինակների եր-
 կերից, մասնաւորապէս Գէորգ Կիպրացու երկասիրութիւնից, որ-
 տեղ Արզանէնէ-Աղձնիքը վարչականօրէն միացուած է Բիւզանդա-
 կան Միջագետք պրովինցիային¹⁸.

Ելնելով վերը կատարուած քննութիւնից, մենք ենթադրում
 ենք, որ Ստրաբոնի նշուած տեղեկութիւններում տուեալներ են
 լայտնուած երկու տարբեր քաղաքների մասին, որոնցից մէկը
 գտնուած էր բուն հայկական հողերում եւ երկրի մայրաքաղաքն
 էր, իսկ միւսը Մծբինի մօտակայքում՝ Մասիոս լեռան հարաւային
 փէշերին: Վերջինս պէտք է նոյնանայ Թէլ-էրմէն վայրին, Մարդի-
 նի մօտակայքում, որտեղ Չախաուն փորձում էր տեղադրել մայրա-
 քաղաք Տիգրանակերտը: Այդ տեսակէտից, կարծում ենք, նոր բա-

ցատրութիւն է ստանում Տակիտոսի տեղեկութիւնն այն մասին, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Մծբինից 37 հռոմէական մղոն հեռաւորութեան վրայ¹⁹։ Այդ տարածութիւնը կազմում է շուրջ 55 կմ., այսինքն ճիշդ այնքան, որքան կազմում է Մծբինից մինչեւ Թէլէրմէն վայրը։ Հետեւաբար՝ ինչ-որ մի աղբիւրից իմանալով Մասիոս լեռների Տիգրանակերտի եւ Մծբինի միջեւ ընկած հեռաւորութիւնը՝ կոռնելիոս Տակիտոսը այն սխալմամբ վերագրել է մայրաքաղաք Տիգրանակերտին՝ առաւել եւս խորացնելով աղբիւրներում տեղ գտած շիօթը։ Հետեւաբար ոչ մի անհրաժեշտութիւն չկայ septem et triginta-ն սրբագրելու centum et triginta կամ էլ դրանք հաշուարկել պարսկական հրասախներով կամ փարսախներով։

Տիգրանակերտ անունով եւս երկու քաղաքի հանդէս գալը չպէտք է զարմանք պատճառի, որովհետեւ աղբիւրներից յայտնի է, որ Տիգրան Մեծը հիմնել էր եւս մի քանի քաղաքներ, որոնք կըրում էին նրա անունը։ Համաձայն Սերէոսի տեղեկութիւնների՝ Տիգրանակերտ անունով աւան կար Արցախի եւ Ուտիքի սահմանակցութեան վրայ, ներկայիս Թնգրնակերտ կամ Թառնագեատ կոչուող վայրում եւ Տիգրանակերտ քաղաք Գարդմանում, որն ըստ հեզիանակի միւս Տիգրանակերտն է²⁰։ Կղաւղիոս Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնը տեղեկութիւններ է պահպանել Τυρανναία կամ Τυρανναάνα բնակավայրի մասին, որը հաւանաբար սրբագրելի է Τυρανναβάνα-ի, այսինքն Տիգրանաւանի։ Սակայն վերջինս, դատելով պտղոմէոսեան կորորինատներից, չի նույնանում Սերէոսի լիշատակած Տիգրանաւանին եւ ոչ էլ Պատմահօր երկի Տիգրանակերտ աւանին, որը գտնուել է Նախճաւանի մերձակայքում²¹։

Արդ՝ այս հարցերը լուսաբանելուց լետոյ անցնենք մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տեղադրութեանը։ Ապպիանոսի մի շատ հետաքրքիր հաղորդումից պարզոււմ է, որ Տիգրան Երկրորդը պատանդութիւնից ազատուելով եւ երկիր վերադառնալով՝ իր գլուխը արքայական թագով պսակեց այն վայրում, որտեղ նա լետագալում հիմնեց իր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը²²։ Այս առաջին հայեացքից շատ աննշան տեղեկութիւնը, ինչպէս լետագալում կը համոզուենք, կարեւոր նշանակութիւն ունի քաղաքի տեղորոշման համար։ Խնդիրն այն է, որ 95 թուին, երբ Տիգրան Երկրորդը վերադառնում է հայրենիք՝ Ծոփաց Թագաւորութիւնը դեռեւս Մեծ Հայքին միացուած չէր, հետեւաբար Տիգրան Մեծի թագադրութիւնը հնարաւոր էր միայն Մեծ Հայքի թագաւորութեան տարածքում։ Հետեւաբար՝ եթէ մենք պարզենք թէ մինչեւ ո՞ր էին

տարածում Մոփաց Թագաւորութեան սահմանները Հարաւ-արեւելքում՝ նշանակալից շափով կը փոքրացնենք այն հաւանական տարածքը՝ որտեղ պէտք է փնտռել Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Մտրարոնի մի արժէքաւոր տեղեկութեան համաձայն՝ Մոփաց Թագաւորութիւնը տարածուել է մինչեւ Մասիոս լեռները Հարաւ-արեւելքում եւ Աստիտարոս՝ հիւսիս-արեւմուտքում: «Յիշեալ Տարոսի ետեւը, որ սկիզբ է առնում Կոմմագէնի եւ Մելիտինէի միւս կողմից, [զ]որ եփրատն է ձեւացնում կալ Մասիոս լեռը, որ հարաւից գտնւում էր Միգդոնիայի վերելը՝ Միջագետքում, ուր է Մծբինը: Հիւսիսային կողմից գտնւում է Մոփքը՝ Մասիոսի եւ Աստիտարոսի միջեւ»²³:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Մեծ Մոփք անուանումը Հայկական Տարոսից հարաւ ընկած շրջանում, Մասիոս լեռների հիւսիսակողմում, բացատրւում է յիշեալ տարածքի Մոփաց Թագաւորութեանը պատկանելու հանգամանքով, հետեւաբար Մեծ Մոփք գաւառի կամ երկրամասի արեւելեան սահմանն էլ պէտք է համընկնէր Մոփաց Թագաւորութեան սահմանագծին: Չխորանալով հարցի ելուէջների մէջ՝ նշենք որ Մասիոս լեռներով ձգուող սահմանը պէտք է հասնէր մինչեւ Մծբինի արեւմտակողմը, այսինքն՝ մինչեւ Արուստան, այնուհետեւ շրջուէր հիւսիս եւ Մասիոս լեռների բազուկներից մէկով՝ արեւմուտքում թողնելով Մարդեբերդը, Բնարեղ-Բենարիլը եւ Ծաուրը, հատէր Տիգրիս գետը, մօտաւորապէս Քաղիթթ (Բաթմանա ջուր) գետի եւ նրա ջրկիցում²⁴, որից լետոյ սահմանագիծն ընթանալու էր Քաղիթթով եւ նրա հիւսիս-արեւմտեան վտակների ջրբաժաններով՝ ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք: Հասկանալի է, որ նման հարցադրումներից լետոյ կասկածի տակ է դրուում Նփրկերտ-Տիգրանակերտ նոյնացումը, քանի որ ոչ մի Թագաւոր չէր կարող թագադրուել հարեւան թագաւորութեան տարածքում²⁵: Ուստի անցնենք միւս սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին, եւ տեսնենք թէ դրանք ո՞րքանով են հաստատում կամ մերժում Տիգրանակերտի տեղորոշումը Փարկին կամ Սիլվան քաղաքի տեղում:

Տիգրանակերտի տեղադրութեան համար կարեւոր աղբիւր են յունահռոմէական հեղինակների այն գործերը, որտեղ նկարագրուում է Տիգրանակերտի մեր թուականութիւնից առաջ 69 թուի Հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտը՝ Հռոմէական զօրավար Լուկուլյոսը իր արշաւանքը ամենայն հաւանութեամբ ձեռնարկեց Մելիտինէի վրայով: Անցնելով Տոմիսայի կամ Թմնիսի գետանցով (ներկայումս՝ Իգոլլու գիւղ)՝ նա շարժուեց Մոփքի միջով, եւ, ա-

րագացնելով իր երթը եւ գետանցելով Տիգրիսը, ներխուժեց Հա-
յաստան, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Թագաւորութեան տարածքը մեր
թուականութիւնից առաջ 95 թուի կացութեամբ²⁶։ Արդ՝ եթէ
պարզենք թէ Տիգրիսի ո՞ր հատուածում էին սահմանակցում Մեծ
Հայքի եւ Ծոփքի թագաւորութիւնները՝ զգալիօրէն կը մօտենանք
հարցի լուծմանը։ Պատմագիտական գրականութեան մէջ վաղուց
արդէն սուրբ ճշմարտութիւնների շարքն է անցել այն իրողու-
թիւնը՝ թէ Ծոփքի եւ Աղձնիքի վրայով անցել է պարսից նշանա-
ւոր «Արքայական ճանապարհը», որի երթուղին Յ. Մանանդեանը
եւ ուրիշներ համապատասխանեցնում են Պելտինգերեան քարտէզի
Melitene-ad Tigrem ուղեգծին²⁷։ Մի կողմ թողնելով «Արքայական
ճանապարհի» երթուղու խնդիրը, որն առանձին ուսումնասիրու-
թեան կարիք ունի, նշենք, որ մենք եւս կիսում ենք յարգարժան
հայագէտի տեսակէտը, որ Լուկուլլոսի արշաւանքը ընթացել է
Melitene-ad Tigrem գծով։ Սակայն այս խնդիրը, որ կարող էր բա-
նալի ծառայել հարցիս քննութեան համար՝ ըստ էութեան դուրս է
մնացել հեղինակի ուշադրութիւնից։ Ուսումնասիրելով Արտաշատ-
Տիգրանակերտ ճանապարհը եւ անվերապահօրէն ընդունելով Տիգ-
րանակերտ-Ֆարկին նոյնութիւնը՝ նա չի էլ փորձել վերլուծել Մե-
լիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի երթուղին, որը կարող էր
հաստատել կամ մերժել Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը Ֆարկի-
նի տեղում։

Յ. Մանանդեանը նոյնպէս ուշադրութիւն է դարձրել այն հան-
գամանքի վրայ, որ Տիգրիսը եղել է Ծոփքի եւ Մեծ Հայքի սահ-
մանային գետ։ Սակայն հիմք ընդունելով այդ իրողութիւնը՝ նա, ի
հակադրութիւն Յ. Մարկուարտի եւ Զ. Հիւբշմանի, որոնք Տիգրի-
սի ձախափնեայ շրջան Աղձնիքը, կամ աւելի հիշող՝ նրա արեւմտ-
եան մասը, մտցնում են Ծոփքի մէջ, գտնում է, որ Աղձնիքը չի
մտել Ծոփաց Թագաւորութեան մէջ, ըստ որում՝ այդ թեզը հիմ-
նաւորում է Ապպիանոսի վերը բերուած այն տեղեկութեամբ՝ թէ
Տիգրանակերտը հիմնուեց այն վայրում, որտեղ նա առաջին ան-
գամ թագադրուեց²⁸։

Համաձայն սկզբնաղբիւրների՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտը
տեղի ունեցաւ Նիկեփորիոն գետի մօտ, որից շուրջ 750 մետր հե-
ռաւորութեան վրայ գտնուել է մի ոչ բարձր բլրակ։ Պլուտարքոսի
ասելով՝ պաշարուած տիգրանակերտցիները տեսել եւ հոռմէացի-
ներին ցոյց էին տուել Տիգրանի ռազմադաշտի տեղը, ուր նա
յայտնուել էր մեծ բանակով մայրաքաղաքի պաշարումը վերացնելու
համար։ Վ. Բելքի ենթադրութեամբ, որ ընդունելի է համար-

ուել ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից, Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի է ունեցել Բաթմանա ջուր գետի եւ նրա վտակ Ֆարկինի ջրկիցի մօտակայքում²⁹։ Մարկուարտի կարծիքով՝ Լուկուլլոսի յաղթանակից լետոյ Ֆարկին գետակը ստացել է Նիկեփորիոն կամ Նիկեփորիոս, այսինքն՝ Յաղթարեր անունը³⁰։

Պլուտարքոսի վկայութեամբ, Մեհրուժանի Լուկուլլոսից կրած պարտութիւնից լետոյ, Տիգրանը «թողնելով իր հիմնադրած Տիգրանակերտ վիթխարի քաղաքը՝ նահանջեց դէպի Տաւրոս», իսկ Լուկուլլոսը նրա ետեւից ուղարկեց Մուրենա գորավարին, որը «քալլ առ քալլ հետապնդելով Տիգրանին, ընտրեց մի լարմար պահ, երբ նա անցնում էր անհարթ ու նեղլիկ կիրճով, որի ամբողջ երկարութեամբ ձգուել էր նրա բանակը, գրոհեց նրա վրայ։ Ինքը՝ Տիգրանը, թողնելով իր ամբողջ գումակը, փախաւ շատ հայեր սպանուեցին, բայց աւելի շատերը գերուեցին»³¹։ Դրանից լետոյ Լուկուլլոսը «դուրս գալով բանակատեղիից շարժուեց Տիգրանակերտի վրայ, եւ ճամբար դնելով այդ քաղաքի պարիսպների մօտ՝ սկսեց պաշարումը»³²։ Այնուհետեւ լոյն պատմիչը հաղորդում է, որ «երբ Տիգրանը, անցնելով Տաւրոսը, երեւաց իր գործասերով ու տեսաւ Տիգրանակերտի մօտ տեղաւորուած հռոմէական բանակը՝ պաշարուած բարբարոսները նրա յայտնուելը դիմաւորեցին ծափահարութիւններով ու խլացուցիչ ճիչերով։ նրանք պարիսպներից հռոմէացիներին սպառնալով ցոյց էին տալիս մօտեցող հայերին»³³։ Լուկուլլոսը թողնում է Մուրենային 6000-նոց զօրքով քաղաքը պաշարելու, իսկ ինքը մնացած զօրքով շարժոււմ է Տիգրանի դէմ։ «Երբ նա ճամբար խփեց գետի ափի շուրջը տարածուած ընդարձակ դաշտում՝ նրա բանակը Տիգրանին թուաց աննշան ու չնչին։ ... Յաջորդ օրուայ լուսաբացին Լուկուլլոսն ամբողջովին գինավառ՝ իր ռազմիկներին դուրս բերեց բանակատեղիից։ Հակառակորդի զօրքը կանգնած էր գետից դէպի արեւելք, ընդ որում, գետն աչտեղ ոլորան էր կազմում դէպի արեւմուտք եւ հենց այդ ուղղութեամբ էլ գտնոււմ էր գետանցի լարմարագոյն վայրը, եւ ահա, երբ Լուկուլլոսը շտապով այն կողմ տարաւ իր բանակը՝ Տիգրանին թուաց թէ նա նահանջում է։ ... Լուկուլլոսը շրջեց իր բանակը. երեւաց առաջին արծուեկիր դրօշը, եւ կոհորտները գետանցի համար սկսեցին դասաւորուել ըստ հարիւրեակների։ ... Նրա մեծաթիւ զօրքը սկսեց խուճապահար դասաւորուել մարտակարգով։ Ինքը՝ թագաւորը ընդունեց բանակի կենտրոնի հրամանատարութիւնը, ձախ թելը վստահեց ադիարենական, իսկ աջը, որի առաջին շարքերում գտնոււմ էր զրահաւոր հեծելազօրի մեծ մասը՝

մարական թագաւորին»³⁴։ Լուկուլլոսի զօրքերը անցնում են գետը, գրաւում մօտակայ հարթ ու լայն գագաթ ունեցող բլուրը, որի վրայ գտնոււմ էր Տիգրանի գրահաւոր այրուձին, եւ հարուածում հայկական զօրքին թիկունքից ու լաղթանակ տանում³⁵։ Եթէ մի պահ մոռանանք լոյն հեղինակի հռոմէասիրութիւնը եւ Լուկուլլոսի հասցէին նրա չափեր չճանաչող գովքը՝ մեր կարծիքով իրադարձութիւնները ներկայացուած են ճիշդ հերթականութեամբ եւ տեղանքի մատուցմամբ, որոնք ոչ թէ հաստատոււմ են Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը գերմանացի գիտնականների կողմից՝ այլ մերժում են այն։

Ամենից առաջ ճակատամարտը եղաւ մի գետի ափին, որը Տակիտոսը կոչում է Նիկեփորիում։ «Տիգրանը (երկրորդը) ամրացել էր Տիգրանակերտ քաղաքում, որն ուժեղ էր թէ պաշտպանների շատութեամբ եւ թէ պարիսպների մեծութեամբ։ Ընդ սմին ոչ արհամարհելի լայնութիւն ունեցող Նիկեփորիում գետը շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ որտեղ գետով չէր պաշտպանուած՝ անց էր կացուած հսկայ մի խրամ։ Ներսում հռոմէական զինուորներ կային, եւ առաջուց նախատեսուած էր մրթերքների հաւաքումը»³⁶։ Եթէ իրօք Նիկեփորիոսը Բաթմանա ջուրն է՝ ապա Տիգրանակերտը պէտք է որ գտնուէր վերջինիս ափին եւ ոչ թէ Ֆարկին գետակի, իսկ եթէ Ֆարկին գետակն է՝ ապա շատ կասկածելի լուծման առաջ է կանգնում հարցը։ Վ. Բելքի նըշած Տիգրանակերտի ճակատամարտի վայրից Ֆարկին-Սիլվանը գտնուել է 2 կմ. հեռաւորութեան վրայ, որը բաւականին բարդութիւն է ստեղծում Պլուտարքոսի այն տեղեկութեան համար՝ թէ Տիգրանակերտի պաշտպանները տեսել էին Տիգրանի զօրքերի գալը։ Ուստի պէտք է ենթադրել, որ հայկական բանակը դիրքեր էր գրաւել քաղաքից ոչ հեռու։ Ֆարկին գետակը, որ թափոււմ է Բաթմանա ջրի մէջ, ամբողջ ժամանակ հոսում է դէպի արեւելք, իսկ Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ գետը հոսում էր դէպի արեւմուտք։ Եւ եթէ այս ամենին գումարենք այն իրողութիւնը, թէ Բաթմանա ջրից արեւմուտք տարածոււմ էր Մոփքը՝ ապա Քաղիթ գետի տարբերակը կորցնում է իր ողջ հաւանականութիւնը։ Պատահական չէ, որ Պոմպէոսը՝ Տիգրան կրտսերին դարձնելով Մոփքի թագաւոր, նրան տուեց նաեւ կորդուաց թագաւորութեան տարածքը³⁷, այսինքն Մոփաց եւ կորդուաց թագաւորութիւնները սահմանակից երկրներ էին։ Այլապէս՝ հազիւ թէ կարելի է մտածել, որ Տիգրան կրտսերի տիրութիւնները աւատատիրական կայուածների նման ջրուած էին Հայաստանի տարբեր մասերում։

Վերը կատարուած քննութեան ժամանակ մենք հիմնաւորապէս ցոյց տուեցինք, որ գոնէ երրորդ դարի վերջին եւ յետագայում Մեծ Ծոփքը եւ Աղձնիքը տարբեր վարչական շրջաններ էին եւ սահմանակցում էին Քաղիթ գետով: Հետեւաբար՝ Նփրկերտ-Տիգրանակերտ նոյնացումը կապէս հակասում էր Փաւստոս Բուզանդի տեղեկութիւններին: Պատմիչի հաղորդմամբ՝ Շապուհ Բ. թագաւորի զօրքերը «առին աւերեցին գմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց լիշխանութեան բղեշխին. քառասուն հազար երդ, զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին, եւ ինքեանք ի Ծոփս Մեծ արչաւեցին»³⁸: Որ իրօք Աղձնիքը Մեծ Ծոփքից անջատ միւտոր է՝ Բուզանդը մէկ անգամ եւս հաւաստում է կապուած Սուրբ Եպիփանի գործունէութեան հետ. «Եւ յետ մահուանն մեծի քահանայապետին՝ Ներսիսի եկն բնակեցաւ նա [Եպիփանն] ի Մեծ Ծոփս լանապատին, որ կոչի անուն տեղոյն Մամբրէ, ի վերայ գետոյն՝ որ անուանեալ կոչի Մամուշեղ: Եւ էր բնակեալ ի քարանձաւն եւ հանապազորդեալ էր ընդ գագանս անապատի, եւ ժողովէին առ նա արջք եւ ինձք: Եւ էր սա հանապազորդեալ լանապատին, եւ առնէր սա մեծամեծ նշանս եւ սքանչելիս. եւ դարձուցանէր զբազում մոլորեալս ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն. եւ լնոյր գերկիրն Ծոփաց վանիւք. եւ դնէր վարեար ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց, եւ զինէր սուրբն Եպիփան լոյս երկիրն Ծոփաց եւ լուսաւորէր զնոսա մեծապէս:

«Անցանէր եւ լերկիրն Աղձնեաց, լուսաւորէր եւ զնոսա. եւ լնոյր գերկիրն Աղձնեաց վաներով. եւ շինէր վկայանոց մի լաւանին ի քաղաքին Տիգրանակերտի, եւ յօր լիշատակի սրբոցն ի փրկութիւն ինքն եւ ի բարեխօսութիւն աշխարհի, եւ առնէր ինքն նշանըս, եւ դառնայր լիւր վանսն: Եւ էր մօտ ի գետն Մամուշեղ աղբեր մի ...»³⁹: Եւ եթէ մեր զարգացած միջնադարի եւ յետագայի հեղինակները լաճախ Տիգրանակերտը շփոթում են Ամիդ քաղաքի հետ, որի մասին ստորեւ կ'ասուի, ապա Փաւստոս Բուզանդը լրստակօրէն տարբերում է այդ երկու քաղաքները⁴⁰: Աւելին՝ Փաւստոսի տեղեկութիւնները համահնչիւն են Եւտրոպիոսի հաղորդմանը. «Լուկուլլոսը հետապնդելով փախչող թշնամուն՝ ներխուժեց հայերի թագաւոր Տիգրանի տարածքները: Գրաւեց հայկական թագաւորութեան Արգիանէ նահանգի հռչակաւոր Տիգրանակերտ քաղաքը»⁴¹: Անշուշտ քննարկելու խնդիր է, թէ Եւտրոպիոսը ի՞նչ է հասկացել Աղձնիք ասելով՝ Փաւստոսեա՞ն Աղձնիքը, թէ՞ Աշխարհացոյցեան Աղձնիքը: Ամէն մի մարդ իր ժամանակի ծնունդն է ու արդիւնքը: Չորրորդ դարի հեղինակ Եւտրոպիոսը հազիւ թէ կա-

րողանար Աղձնիք անունը քաղել շատ հին աղբիւրներից, որովհետեւ, ըստ հուֆեան, դրանք Աղձնիք անունն անգամ չեն լիշատակում: Հետեւաբար շատ աւելի տրամաբանական է ենթադրել, որ մինչեւ 369 թուականը հասցրած իր պատմութեան մէջ հեղինակը օգտագործել է Աղձնիքը տարածական այն ընկալումով՝ ինչպիսին այն իրականութեան մէջ գոյութիւն ունէր: Հետեւաբար Եւարոսպիոսի Արգիանէ-Աղձնիքը պէտք է գտնուէր Քաղիթից արեւելք՝ Մեծ Մոփք գաւառի արեւելակողմում: Անուղղակի ձեւով այդ հաստատում է նաեւ Պատմահայրը, որի վկայութեան համաձայն՝ Տիգրանակերտ քաղաքը գտնոււմ էր Սիւնեաց Անդոք [Անտիոք] իշխանի վերակացութեան ներքոյ. «Իսկ Շապուհ գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք: Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ եւ վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդէմ Շապհոյ»⁴². Իսկ Փաւստոսի Պատմութիւն Հայոցից լայտնի է, որ հայոց Խոսրով Բ. Կոտակ թագաւորը կոտորելով ապստամբութիւն բարձրացրած Աղձնեաց բղեշխի ընտանիքը եւ մահապատժի ենթարկելով Բակուր բղեշխին՝ Աղձնիքի բղեշխութեան իրաւունքը լանձնեց վաղինակ Սիւնի իշխանին⁴³, որի ժառանգներից էր Անդոք Սիւնին: Պատմիչի մէկ այլ հաղորդմամբ, ինչպէս վերը տեսանք, Տիգրանակերտը գտնուել է Աղձնեաց բղեշխի իշխանութեան ներքոյ:

Տիգրանակերտի տեղագրութիւնը, մեր կարծիքով վերջնականապէս հշուում է Պողոտէոսի Աշխարհագրութեան, Կաստորիոսի կամ Պելտինգերեան քարտէզի եւ Անանուն Ռաւեննացու աշխատութեան նիւթերի շնորհիւ: Պողոտէոսի երկում Տիգրանակերտ քաղաքի անունը լիշատակում է Կորդուք, Կո[ր]տայա կամ Կորհայք եւ Մարդուլի կամ Մարդպետական աշխարհների նկարագրութեան բաժնում⁴⁴, Ուստի Ե. Մանանդեանը եզրակացրել է, թէ Պողոտէոսը քաղաքը տեղադրել է Կորդուքում⁴⁵: Իրականում, որչափ մեզ յուշում են մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքները, խիստ կամայական է բնակավայրերի բաշխումը ըստ աշխարհների, իսկ դրանց ցուցակներն աւելի հին են՝ քան Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանման նկարագրութիւնը: Հետեւաբար նրա հարեանութեամբ լիշատակուող Cholimma=բղիմար, Thelbalane= Պելտինգերեան քարտէզի Thelbasars կայանների կամ բնակավայրերի առկայութիւնը⁴⁶ մէկ անգամ եւս յուշում է, որ Պողոտէոսի նըշածը Աղձնիքի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է:

Աւելի հետաքրքիր են Պելտինգերեան քարտէզի տուեալները,

որոնք Յ. Մանանդեանը ցաւօք քննել է միայն Artaxata-Tigranocerta մայրուղին ուսումնասիրելիս⁴⁷: Անկախ այն հանգամանքից՝ թէ որքանո՞վ են ճիշդ եւ ընդունելի հեղինակի հետազօտութեան արդիւնքները՝ նշենք որ քննութիւնը կատարուած է ոչ լիարժէք, որովհետեւ մեծանուն հայագէտը չի էլ փորձել ճշդել Մելիտինէ-Տիգրանակերտ եւ Տիգրանակերտ-Շնգար ճանապարհների երթուղիները: Եթէ հեղինակի եզրակացութիւնները ճիշդ են՝ ապա դրանք պէտք է համահնչիւն լինեն լիշեալ ճանապարհների տուեալներին, որովհետեւ դրանց միասնական եւ համակողմանի քննարկումը կարող է օգնել Տիգրանակերտի տեղադրութեան որոշակիացմանը:

Համաձայն Կաստորիոսի կամ Պելտինգերեան քարտէզի՝ Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհն ունէր ներքորերեալ կայարանները.

- Melentenis VIII (*Geogr. Rav.*⁴⁸ II, p. 95, 2, Melitine)
- ad aras VIII
- Thirtonia VIII (*Rav.* II, 16, p. 94, 17 c. 13, p. 81, 4 (Thertonia))
- Mazara XVI (*նոյն կերպ* *Rav. եւ Ptol. մօտ*)
- Colchis XIII (*Rav.* II, 13, p. 81, 2 Chalcis, *Ptol.* Κολχιδ)
- Coruilu XIII (*Rav.* Gorbilon)
- Arsinia XIII (*Rav.* Arsinia, II, 4, p. 49, 15, 50, 12, Arsanina)
- Coissa XVI
-XXVII
- ad Tigrem XIII
- Nararra XIV? (*Rav.* Nabarra)
- Colchana XV
- Tigranocarten⁴⁹.

Ճանապարհի կայարաններից քաջ յայտնի է միայն Մելիտինէ-Մայրաթիալի տեղադրութիւնը, սակայն փոքրիչատէ քննութիւնը բացայայտում է արտագրողների սխալները եւ աղաւաղումները եւ կայարանները գրեթէ ամբողջութեամբ տեղադրուած են: Դեռեւս ժամանակին Հ. Քիպերթը ցոյց է տուել, որ Պելտինգերեան քարտէզի Mazara-ն համապատասխանում է Մեզերէին⁵⁰, որը օսմանեան կառավարութեան կողմից վերանուանուեց Մամուրէթ-ուլ-Ազիզ: Հեղինակը Արսինիան նոյնացնում է Արզանա-Մադէնին եւ գտնում է, որ կայարանին յաջորդած անանուն կայարանը, որը պատկերուած է զոյգ աշտարակներով, պէտք է որ մեծ քաղաք նշանակէր⁵¹: Քիպերթը նշել է, որ Ռաւեննացու մօտ (II 4, p. 50, 8) Colcana-Colphiana (Պելտինգերեան քարտէզ՝ Colchana), Sipte (Պել-

տինգերեան քարտէզ՝ Sitae), Adipte, Nabarra (Պեւտինգերեան քարտէզ՝ Nararra) կայարանների շարքում ad Tigrem-ի եւ Sardebar-ի մտակայքում Etagigarta կայարանն է, որը Պեւտինգերեան քարտէզը պէտք է փոխառնի եւ որը համապատասխանելու է անանուն կայարանին: Ըստ որում՝ նշանաւոր քարտէզագէտը գտնում է, որ Etagigarta-ն նոյնական է Մոփքի Թագաւորութեան մայրաքաղաք Καρχαλιοχερτα-ին⁵²: Դրօյզէնը այս քաղաքի անունը գտել է Ստեփաննոս Բիւզանդացու գրաւումներում 'Αργεσιχερτα գրութեամբ, որն, ըստ Թ. Մարկուարտի, նոյնական է Պտղոմէոսի 'Αρταγιγαρτα-ին (75° 20' L. 38° 45' Br.), որն էլ գտնուել է Կողքիսի (Κολχιζ) մերձակայքում (75° 31' L. 39° Br.): Ծարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ գերմանացի հայագէտը գալիս է այն եզրակացութեան, որ անանուն կայարանը կարկաթիոկերտն է կամ Անգղը, որտեղ Փաւստոսի վկայութեամբ Թաղուած էին հայոց Արշակունի (իմա՝ Մոփքի) Թագաւորները, իսկ ad Tigrem կայարանը համապատասխանում է, ինչպէս արդէն ենթադրել է Զ. Քիպերթը, Ամիդիին⁵³: Մարկուարտը անդրադարձել է նաեւ Nararra կամ Nabarra կայարանի տեղադրութեանը: Հակադրուելով Զ. Քիպերթին, որը փորձում էր լիշեալ կայարանը նոյնացնել Պտղոմէոսի լիշատակած Հիւսիսային Միջագետքի Σαραρρα-ին՝ նա այն տեղադրում է Նփրկերտ քաղաքի հարեւանութեամբ՝ Cahja լեռների մերձակայքում: Ըստ այդմ էլ, քանի որ հեղինակի կարծիքով Ամբար գետը կոչուել է Nahar harra արամէացիների կողմից, այդ շրջանում էլ պէտք է փնտռել լիշեալ կայարանը⁵⁴:

Հարկ է խոստովանել, որ այնքան մեծ է գերմանացի հայագէտի հմայքը, որ ուսումնասիրողը լաճախ վախենում է կասկածի տակ առնել նրա եզրակացութիւնները, քանի որ դրանք փաստարկում են բազմալեզու եւ բազմաբնոյթ աղբիւրներով: Սակայն այս խնդրում մենք կը փորձենք որոշ ճշգրտումներ կատարել: Ամենից առաջ մենք գտնում ենք, որ Nararra կամ Nabarra կայարանը ոչ թէ գտնուել է Նփրկերտի հարեւանութեամբ, այլ ամենայն հաւանականութեամբ համապատասխանել է վերջինին: Արդէն Ռաւեննացու Nabarra ընթերցումը լուշում է, որ Nararra-ն կարելի է սրբագրել: Ելնելով Պեւտինգերեան քարտէզի տառատեսակներից՝ դժուար չէ կռահել Nararra-ի սկզբնական Nafarra գրութիւնը, որը ծագումնաբանօրէն կապւում է Nabarra-ի հետ: Իսկ Նաֆառան կամ Նաֆարան, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ «Նփր»ը կամ «Նփո»ը, որի վրայ լեռագայում աւելացել է «կերտ» վերջաւորութիւնը:

Nararra-Նփրկերտ նոյնացումից լեռոյ հետաքրքիր բացատրու-

Թիւն է ստանում Colchana կայարանի անունը: Հաշուի առնելով, որ լատինական ձեռագրերում նշանակալից թիւ են կազմում <0 կամ >0, >1 շփոթները, մենք հակուած ենք կարծելու, որ Colchana-ն պէտք է սրբագրել Colomara եւ նոյնացնել հայկական աղբիւրների Քղիմարին: Նման հարցադրման հետեւանքով Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը Նիփրկերտի կամ անգամ Բաթմանա ջրի ափին բացառոււմ է, քանի որ Քղիմարը, ինչպէս վերը համոզուեցինք, գտնոււմ էր Քաղիթից կամ Բաթմանա ջուր գետից արեւելք, իսկ Տիգրանակերտն էլ դրանից արեւելք: Այս տեղորոշումները ստիպում են նոր հայեացքով նայել ad Tigrem եւ անանուն կայարանների տեղադրութեանը: Առաջինը այս ամենի հետեւանքով այնքան է հեռանում, ըստ գերմանացի գիտնականների տեղորոշման, որ գետանցը ենթադրելի է ոչ թէ Ամիդի տեղում, այլ նրանից արեւելք ընկած շրջանում, իսկ անանուն կայարանը, որ պատկերուած է երկու աշտարակներով՝ կարող է եւ անպայման նոյնանում է Ամիդ քաղաքի հետ: Աւելին, չունենալով ձեռքի տակ Ռաւեննացու գործը, մենք զրկուած ենք աւելի խոր քննութիւն կատարելու հնարաւորութիւնից, քանի որ բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, թէ Պելտինգերեան քարտէզում ad Tigrem-անանուն կայարան ընկած հատուածում հաւանաբար բացակայում է մի ինչ որ կայարանի անունը: Որ մեր տեղադրութիւնը մեծ հաւանականութիւն ունի՝ պարզ է դառնում Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի միւս կայարանների տեղորոշումից: Այսպէս՝ Ամիդից շուրջ 2 կմ. հեռաւորութեան վրայ պէտք է գտնուի Coissa-ն, որը մեր խորին համոզմամբ Ամիանոս Մարկեղիանոսի լիշած Շիւտա ամրոցն է: Վերջինս գտնուել է Ամիդի մերձակայքում եւ արձանագրոււմ է Շապուհի դէպի Ամիդ կատարած արշաւանքի առընչութեամբ⁵⁵: Թաջորդ կայարանը՝ Arsinia-ն, որ իրօք պէտք է Arcinia կարդալ, տեղորոշոււմ է արդէն ոչ թէ Արղանա-Մաղէնի՝ այլ Արկնիի կամ Արղանալի տեղում: Իսկ Արղանա-Մաղէն տեղում կամ նրա անմիջական հարեւանութեամբ տեղակայոււմ է Coruilu կայարանը: Հնարաւոր է, որ մենք սխալոււմ ենք, սակայն հաշուի առնելով Պելտինգերեան քարտէզով դրանց համընկնումը՝ մենք հակուած ենք կարծելու, որ Coruilu-ն ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ պղնձահանքի իմաստաւորոււմը: Ռաւեննացու երկում հանդիպող Gorbilon անուանումը լուշում է, որ կորուիլուի մէջ կորել է "b" կամ "p" տառը, ուստի Coruilu-ն մենք համարոււմ ենք C[y]prius-ի (= պղնձալին) ազաւաղում: Կողքիսը, որը մենք դեռեւս չենք կարող նմանեցնել որեւէ արդի բնակավայրի հետ՝ համաձայն Պելտինգերեան քարտէ-

գի՝ գտնուում էր Մովք Լճի հիւսիսային ափի շրջանում, իսկ յաջորդը Քիպերթի եւ Մարկուարտի կողմից արդէն տեղադրուած Մագարան է, որն իրօք բոլոր պարագծերով համապատասխանում է Մեզերէին կամ Մամուրէթ-ուլ-Ազիզին:

Ռաւեննացու մօտ հանդիպող Etagigarta-ն, որ համաձայն A. Pinder եւ Parthey հրատարակութեան Exagigarta⁵⁶ է՝ ենթադրել է տալիս, որ Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի մի հատուածում այն երկփեղկուել է եւ մայրուղու մի ճիւղը Coissa - Ziata-ից բարձրացել է Անգղ-Արկաթիոկերտ եւ այնուհետեւ միացել հիմնական ճանապարհին Արկնի-Arsinia կայարանում⁵⁷:

Ճանապարհի Mazara-Meletenis հատուածը մենք չենք քննարկում մի քանի պատճառով: Ամենից առաջ այն քիչ է աւրնչուում հարցիս հետ եւ վերջապէս Mazara-Meletenis հատուածում ճանապարհը կարող էր անցնել ոչ միայն իգօղլուի գետանցով՝ այլեւ Քեֆերդիզի ծանծաղուտով: Առաջինի դէպքում քարտէզի կայարանները հեռաւորութիւնները չեն համապատասխանում մինչեւ [Հին] Մալաթիա ընկած տարածութեանը, իսկ միւս դէպքում՝ ենթադրելի է, որ Մելիտինէ-Շամոշատ (Samosata) ճանապարհի առնուազն երկու կայարան պէտք է կրկնուէին Մագարա-Մելիտինէ հատուածում, սակայն ինչ ինչ պատճառներով դուրս են մնացել: Խնդիրը կարօտ է լուրջ եւ արմատական ուսումնասիրութեան, որի ժամանակ պէտք է լայնօրէն օգտագործել արաբական սկզբնաղբիւրների նիւթը, որի համար մենք համապատասխան բաւարար պատրաստութիւն չունենք:

Պիւտինգերեան քարտէզի ad Tigrem կայարանը, ինչպէս տեսանք, չի կարող նոյնանալ Ամիդի գետանցին հետ, ուստի որչափ որ մեզ թոյլ են տալիս մեր հետազօտութեան արդիւնքները՝ այն պէտք է գտնուէր Քաղիթթի եւ Տիգրիսի ջրկիցի շրջանում: Եւ ըսկզբնաղբիւրների տեղեկութիւնն այն մասին, որ Լուկուլլոսը, Տիգրիսն անցնելով, մտել էր Հալաստան կամ Մեծ Հայքի թագաւորութիւն՝ կարող է վերաբերուել գետի այս հատուածին: Յիշեալ սահմանային կացութիւնը համահնչիւն է եւ հայկական եւ լուսահռոմէական եւ բիւզանդական ու ասորական աղբիւրների հազորդումներին:

Տիգրանակերտի տեղադրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունի Tigranocerta-Artaxata ճանապարհի հարաւային հատուածը: Վերը նշեցինք, որ Յ. Մանանդեանը դրա քննութեամբ հանգել էր այն վերջնական եւ առարկութիւն չընդունող եզրակացութեանը, թէ Տիգրանակերտը գտնուում է Նփրկերտ-Փարկինի

տեղում: Տեսնենք, թէ մեծանուն հայագէտի ուսումնասիրութիւնը որքանո՞վ է փաստարկուած եւ ճանապարհի երթուղին որքանո՞վ է հիմնաւորուած: Բնաւ չժխտելով Ներջիկ-Մուշի վրայով անցնող ճանապարհի կարեւորութիւնը՝ մենք ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք այն փաստի վրայ, որ իրչեալ ճանապարհով գրեթէ, եթէ չասենք ամենեւին, արշաւանքներ չեն եղել: Իսկ Չորապահակ կամ Բաղէշի լեռնանցքը (Ռահվա) բազմիցս իրշատակում է օտարերկրեալ արշաւանքների ժամանակ: Իրաւացիօրէն հարց է ծագում, որ եթէ հայոց «Արքունի պողոտան» անցնում էր Ներջիկ-Մուշ գծով եւ անկասկած պէտք է բարեկարգ մայրուղի լինէր՝ ինչո՞ւ թշնամին այն չի օգտագործում իր արշաւանքների ժամանակ: Արդէն բաւական ժամանակ է, ինչ մենք հակուած էինք կարծելու, որ «Արքունի պողոտան» անցել է Չորապահակ լեռնանցքով: Այդ տեսակէտին էին մեզ մղել Փաւստոս Բուզանդի տեղեկութիւններն այն մասին, որ «ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, եւ զօրն եւ տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքային Հայոց Արշակայ, եւ չոգան կացին առաջի արքային պարսկաց Շապուհ եւ պարիսպ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Չորայն կոչեն, դրունս դնէին, եւ զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց»⁵⁸: Հասկանալի է, որ հայոց թագաւորի դէմ ապստամբութիւն բարձրացրած Աղձնեաց բոլորը ձգտելու էր փակել դէպի իր իշխանութիւն տանող ամենախոցելի հատուածները, որպիսին կարող էին լինել լեռնանցքներն ու նրանցով անցնող ճանապարհները: Մակայն, սպասուածին հակառակ, նա ամբութիւններ է ստեղծում ոչ թէ այն հատուածում, որով ուսումնասիրողները անցկացնում են «Արքունի պողոտան»՝ այլ Չորապահակում, այսինքն Բաղէշի անցքում: «Արքունի պողոտան», որ կապում էր Մեծ Հայքի թագաւորութեան երկու նշանաւոր մայրաքաղաքները, անշուշտ գտնուելու էր հայոց թագաւորների մշտական ուշադրութեան կենտրոնում, հետեւաբար ենթադրել թէ Դ. դարում այն կարող էր շարքից դուրս եկած լինել՝ ոչ մի հաւանականութիւն չունի: Եթէ, Ղեւոնդ Պատմիչի վկայութեամբ, այն բանուկ էր է. դարի 70-ական թուականներին⁵⁹, ապա կասկածից վեր է, որ հայոց թագաւորութեան անկումից յետոյ ճանապարհը անընդմէջ պահուել է բարեկարգ վիճակում, ըսկզբում՝ ինքնավար Հայաստանի իշխանութիւնների, իսկ այնուհետեւ՝ օտար նուաճողների կողմից: Հետեւաբար՝ արամաբանօրէն սրխալուած չենք լինի, եթէ a priori ընդունենք, որ հայոց գլխաւոր մայրուղին անցել է Չորապահակ լեռնանցքով: Առաւել եւս՝ եթէ Տիգրանակերտի Ֆարկինեան տեղադրութիւնը մերժում է եւ ա-

ուաջ է քաչուում Քաղիրթ գետից դէպի արեւելք ընկած տեղորոշում: Համաձայն մեր քննութեան՝ Պեւտինգերեան քարտէզի *Antaxata-Tigranocarten* ճանապարհի երթուղին ոչ միայն չի հերքում այդ տրամաբանական եզրակացութիւնը՝ այլեւ որոշակիօրէն հաստատում է այն:

Քննել նշուած ճանապարհն իր ամբողջութեան մէջ՝ մենք մըտադիր չենք, քանի որ նրա երթուղու մեծ մասը Յ. Մանանդեանի կողմից յաջողութեամբ ուսումնասիրուել է եւ ճշգրտուել: Ուստի մենք մեր ուշադրութիւնը կը բեւեռենք միայն ճանապարհի հարաւային հատուածին, աւելի որոշակի՝ *Patansana* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Patransana*)-*Tigranocarten* գծամասին, որտեղ գտնուում էին *Patansana* (*Patransana*), *Dyzanas* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Dizanas*), *Cymiza* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Cimiza*), *Zanserio* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Zanzerio*) եւ *Tigranocarten* կայարանները⁶⁰:

Նշուած անուններից ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում *Cymiza* կամ *Cimiza* կայարանի վրայ, որը գտնուում էր Տիգրանակերտից 50 հոռմէական մղոն կամ 74 կմ. հեռաւորութեան վրայ: Յ. Մանանդեանը *Cimiza*-ն սրբագրել է *Kildiza* եւ նոյնացրել Ներջիկի մօտակայքում գտնուող Կիլիզի բնակավայրին: Հեղինակի կարծիքով տեղի է ունեցել *M* եւ *ΛΔ* տառերի շփոթ, որի հետեւանքով *Cildiza*-ն վերածուել է *Cimiza*-ի⁶¹: Սկզբունքօրէն նման սրբագրութիւնը Հնարաւոր է եւ ընդունելի: Սակայն մենք համաձայն չենք հեղինակի մեկնաբանութեան եւ տեղադրութեան հետ: Խնդիրն այն է, որ ներկայիս Բիթլիս-Բաղէշից 75 կմ. հեռաւորութիւն է մինչեւ այն վայրը, որտեղ մեր ենթադրութեամբ գտնուել է Տիգրանակերտը: Հետեւաբար՝ այդ կայարանը կարող էր կրել Բաղէշ կամ որեւէ այլ անուն, որը կապուում էր քաղաքի կամ նրա մերձակայքի հետ: Հնարաւոր է ենթադրել, որ կայարանի անունը սկզբնապէս եղել է *BIDAZA*, որը լատիներէնի վերածելիս *B*-ն շփոթուել է *K*-ի հետ, *ΔΛ*-ն՝ *M*-ի եւ արդիւնքում ստացուել է *Cimiza* անուանումը: Եթէ արտագրութիւնների հետեւանքով իրօք այդպիսի թիւրիմացութիւն է առաջացել՝ ապա մենք գործունենք Բաղաղէշ (Բաղէշ) կամ Բիթլիս քաղաքի անուան հետ, որտեղ Թ-ն գրական լեզուի ազդեցութեամբ դեռ չի վերածուել Պ-ի: Սակայն իր ամբողջ հաւանականութեամբ հանդերձ՝ խոստովանում ենք, որ այն որոշակիօրէն կրում է բնագրօսիկութեան կնիքը: Հնարաւոր է գրչական մէկ այլ շփոթ եւս, երբ դեռեւս լուսարէն բնագրում տեղի է ունեցել *M* եւ *P* տառերի շփոթմունք: Այսինքն՝ *Cimiza*-ի փոխարէն եղել է *Ciriza*⁶², որը կարող է համապատաս-

խանել հայերէն «կիրճ» բառին: Այսինքն, կայարաններից մէկը Բաղէշի կիրճի հետ կապուած, ստացել է «կիրճ» ընդհանրական անունը: Սակայն մենք գերադասութիւնը տալիս ենք երրորդ հաւանական բացատրութեանը: Յայտնի է, որ Բաղէշի թաղերից մէկը կոչուում էր Գումս, քաղաքից մէկ քանի կմ. հիւսիս-արեւմուտք գտնուում էր Գոմս կամ Գումս գիւղը, որը հարեւան մահմեդական բնակիչների կողմից կոչուում էր կիւմիւս: Կարծում ենք, որ ճիշդ է կայարանի ոչ թէ Cimizա, այլ Cymiza ընթերցուածը, որն անմիջականօրէն ծագում է հայկական Գումսից: Հետեւաբար՝ կայարանի անուանման սրբագրման ոչ մի անհրաժեշտութիւն չկայ: Անտարակոյս է, որ Բաղէշի Գումս թաղը ժամանակին եղել է առանձին բնակավայր, որտեղ էլ ըստ երեւոյթին գտնուում էր Cymiza կայարանը:

Ս. Երեմեանը, անդրադառնալով Dizanas կամ Dyzanas կայարանի տեղագրութեանը, որը գտնուում էր Cymiza-ից 22 մղոն (33 կմ.) հեռաւորութեան վրայ, գտնում է, որ D-ն առաջացել է P-ի ազաւաղումից, ուստի այն պէտք է սրբագրել Pizanas եւ նոյնացնել Փսանք կամ Փոսանք տեղանունը⁶³: Սրբագրութիւնը մենք սիրով ընդունում ենք, սակայն տեղագրութիւնը՝ ոչ: Խնդիրն այն է, որ Բաղէշից շուրջ 33 կմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուում է Չուխուր-Նորշէն գիւղը, որի առաջին բաղադրիչը ունի հայերէն «փոս» իմաստը: Կարծում ենք, որ գիւղանունն մէջ պահպանուել է Dizanas կամ Dyzanas (իմա՝ Pizanas կամ Pyzanas) կայարանի անուանումը, որը աւելի ուշ թուրքախօս բնակչութեան կողմից թարգմանուել է «Չուխուր» բառով: Անմիջապէս գիւղի տեղում կամ մերձակայքում պէտք է գտնուէր լիշեալ կայարանը:

Ե. Մանանդեանի նման մենք եւս դժուարանում ենք որոշել Zanserio կայարանի սկզբնական հայկական անուանումը⁶⁴: Միաժամանակ գտնում ենք, որ մեծանուն պատմաբանի կողմից Zanserio-ն Zôniqart սրբագրելը եւ Չիւնակերտի հետ կապելը⁶⁵ ոչնչով փաստարկուած չէ եւ ոչ էլ հաւանական: Կարելի է միայն նշել, որ այն հաւանաբար գտնուել է ներկայիս Բայկան գիւղի մօտակայքում՝ Բաղէշից 30 կմ. (20 մղոն) հարաւ-արեւմուտք ընկած շրջանում:

Մեզ մնացին լուսարանելու Patransana կամ Patansana կայարանի անունը եւ տեղագրութիւնը: Համաձայն Պելտինգերեան քարտէզի՝ այն գտնուել է Dyzanas-Pyzanas-ից շուրջ 40 կմ. հեռաւորութեան վրայ: Չուխուր-Նորշէն գիւղից 40 կմ. (27 մղոն) դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Խասգեղը կամ Խասքէօլը՝ Սովորա-

բար խաս էին կոչուած հարկերից ազատ կալուածները, ուստի մենք կարծում ենք, որ այն սկզբնապէս կոչուել է Ագատառիճ եւ նշանակել է, ըստ երեւոյթին, «ագատների գիւղ» որը եւ մասամբ թարգմանուել է լատիներէնով: «Ագատ»-ը վերածուել է Patric-ի ու կայարանի անուանումը դարձել է Patricarisana եւ այնուհետեւ Patrarisana: Գրչական հիմքի վրայ ռ եւ i տառերը ձուլուելով փոխարկուել են n-ի եւ ի յայտ է եկել Patransana աղաւաղուած գրութիւնը: Ինչ վերաբերում է Խասքէօյ կամ Խասգեղ անուանմանը՝ ապա պէտք է ննթադրել, որ Խասքէօյը պարզապէս Ագատառիճի թարգմանութիւնն է, որտեղ նոր սոցիալական կացութեան հետ կապուած «Ագատ»-ը դարձել է «Խաս», իսկ «առիճ»-ը՝ քէօյ: Ինչ վերաբերում է Խասգեղին կամ Խասգիւղին՝ ապա այն Խասքէօյի հալացման արդիւնք է:

Մեր քննութիւնը հաստատում է, որ «Արքունի պողոտան», այսինքն Արտաշատը Տիգրանակերտին կապող մայրուղին անցել է Ջորապահակ լեռնանցքով եւ Բաղէշի կիրճով: Այս հատուածում մեր առաջարկած երթուղին համընկնում է Կ. Միւլլէրի տեսակէտին: Կարծում ենք, որ բնաւ էլ պատահական չէ, որ գերմանացի պատմաբանը եւս Cymiza-ն տեղադրում է Բիթլիսից հարաւ գլոտնուող աւերակների տեղում, Zanseria-ն՝ Ռիջլեկում, իսկ Տիգրանակերտը՝ Արզանում⁶⁶: Նա իրաւացի է նաեւ այն հարցում, որ հանապարհը Բաղէշից լետով ընթացել է Տարօնի դաշտով⁶⁷: Ամենայն հաւանականութեամբ միեւնոյն տրամաբանութեամբ է շարժուել եւ առաջնորդուել իր ժամանակին Հ. Քիպերթը, որն, ինչպէս նշել ենք, Տիգրանակերտը նոյնպէս նոյնացրել է Արզանի աւերակներին:

Արդ՝ ո՞րն է մեր տեղադրութիւնը: Անշուշտ շատ դժուար է առանց տեղանքի քննութեան հեռուէն գնացող եզրակացութիւններ անել, սակայն Պեւտինգերեան քարտէզի եւ միւս սկզբնաղբիւրների նիւթերը մտածել են տալիս, որ Արզանը այդպիսի դեր չէր կարող կատարել: Նախ հարկ է նշել, որ Տիգրանակերտը գտնուում էր Նիկեփորիոն կոչուող գետի ափին եւ նրա պարիսպները պաշտպանուած էին բաւականին յորդաուատ ջրերով, իսկ Արզանը գետափին չէ: Դատելով պատմական տուեալներից՝ Տիգրանակերտը գտնուել է գետի աջ ափին, իսկ Արզանը գտնուում է Խարզան գետի ձախափնեակում: Վերջապէս, ոչ պակաս կարեւոր է, որ Դ. դարից լետով ոչ մի աղբիւր ոչ մի ձեւով Տիգրանակերտի անունը չի կապում Արզանի հետ, չնայած, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, գարգացած միջնադարի եւ լետագալ հայ հեղինակները ամէն մի պա-

տե՛հ թէ՛ անպատե՛հ առիթով քաղաքը նոյնացրել են Ամիդի հետ: Տիգրանակերտի կործանումը պարսից Շապուհ Բ. թագաւորի զօրքերի կողմից այնքան զարհուրելի է եղել, որ այն այլեւս չի վերականգնուել ու վերաբնակեցուել, ծածկուել է հողով ու անյայտացել: Այլապէս՝ եթէ Արզն-Արզանը կամ Նփրկերտը համապատասխանում են Տիգրանակերտին՝ շատ տարօրինակ է, որ մի քանի տասնամեակների ընթացքում, որոնք ենթադրենք թէ՛ յաջորդել են Շապուհ Բ.-ի կողմից քաղաքի կործանմանը՝ կարողացել են շրջակայ բնակչութեան լիշողութիւնից ջնջել հայոց հինաւուրց մայրաքաղաքի անունը: Յամենայն դէպս՝ դրան նախորդած քաղաքի աւերածութիւններից յետոյ, երբ կեանքը վերականգնոււմ էր, բնակչութիւնը վերահաստատոււմ, քաղաքը շարունակոււմ էր պահպանել իր անուանումը: Այլ խօսքով՝ քաղաքի անունը կարող էր բնակչութեան կենդանի լիշողութիւնից ջնջուել միայն այն դէպքում, եթէ կեանքն այլեւս այնտեղ չի շարունակուել:

Ելնելով վերոյիշեալից՝ մենք գտնոււմ ենք, որ Խարզան գետը պատմական Նիկեփորիոսն է, որի աջ ափին էլ գտնուել է Տիգրանակերտ քաղաքը⁶⁸: Հնագէտները պէտք է այն փնտռեն Խարզան գետի աջ ափին բարձրացող եւ ներկայումս Կալէ (=բերդ) կոչուող լեռնակի շրջակայքում, որտեղ գետի հոսանքը աստիճանաբար թեքոււմ է արեւմուտք եւ բաժանոււմ բազմաթիւ բազուկների ու դառնոււմ անցանելի: Այդտեղից Տիգրանակերտի բնակիչները կարող էին տեսնել հայկական բանակի մօտեցումը եւ ճամբար խփելը, այդտեղից լուկուլլոսի զօրքերը գետով շարժուեցին արեւմուտք եւ այն անցնելով յարձակուեցին հայկական բանակի վրայ: Այս վայրից մինչեւ Cymiza-Բաղէշ եւ Nafarra-Նփրկերտ ընկած հեռաւորութիւնները համապատասխանում են Պեւտինգերեան քարտէզի տուեալներին: Կարելի էր անշուշտ քննարկել նաեւ Տիգրանակերտ-Շնգար ճանապարհը, որովհետեւ մենք իրազեկ ենք վերջինիս ճշգրիտ տեղադրութեանը: Սակայն տեսական իմաստով՝ այն մեծ փոփոխութիւնների անհրաժեշտութիւն չի կարող ծնել, իսկ գործնական իմաստով՝ դժուար է կենսագործել մեծամասշտաբ քարտէզների բացակայութեան պատճառով: Նոր քարտէզները, թէկուզ եւ մեծ մասշտաբի, անուանափոխութիւնների հետեւանքով առանձին արժէք չեն ներկայացնում, իսկ ԺԹ. դարի եւ Ի. դարի սկզբի քարտէզները կարելի է գտնել սոսկ Եւրոպայի լաւագոյն քարտէզագրական հաւաքածոներում: Այնուամենայնիւ՝ կարող ենք նշել, որ լիշեալ ճանապարհի Thalbasaris կայարանը պէտք է գրտնուէր Բիշերիկի դաշտում, տալով իր անունը վերջինիս: Պտղո-

մէոսի Աշխարհագրութեան մէջ լիշատակուած Thelbalane-ն⁶⁹ հաւանաբար համապատասխանում է այդ կայարանին, եթէ ի հարկէ անկախ բնակավայր չէ⁷⁰, Թալրասարիսից մինչեւ Տիգրանակերտ Պեւտինգերեան քարտէզը ցոյց է տալիս 15 մղոն կամ շուրջ 23 կմ: Տիգրանակերտի մեր առաջարկած տեղագրութեան վայրից հարաւ-արեւելք նոյն հեռաւորութեան վրայ գտնուում է Բասորիկ գիւղը: Թալրասարիս անուանումը ենթադրել է տալիս, որ կայարանը գտնուել է մի բլրի կամ լեռնակի վրայ եւ գիւղի անունով կոչուել է Թելրասարիս (Թել կամ Թիլ=բլուր, Բասարիս/Բասորիկ)⁷¹: Չնայած որ մենք այսօր չենք քննարկում նշուած ճանապարհն ամբողջութեամբ՝ սակայն վերոյիշեալ փաստն անգամ գալիս է հաստատելու մեր տեղագրութիւնը:

Մեր քննութիւնը աւարտուն չէր լինի, եթէ չանդրադառնայինք մի հարցի եւս: Եթէ գտնուէր մի որեւէ փաստաթուղթ, որը պարունակէր Տիգրանակերտ եւ Նիքիկերտ քաղաքների անունները, կարծում ենք նոր տեղագրութեան նկատմամբ բոլոր կասկածները ի չիք կը դառնային: Ըստ իս՝ երկու քաղաքների անունները նախանձելի հարեւանութեամբ պահպանուել են Պտղոմէոսի երկում: Յոյն աշխարհագրագէտի մօտ Tigranocerta-ի տեղագրութեան կոորդինատներն են $76^{\circ} 45'$ եւ $39^{\circ} 40'$, Նրանից առաջ լիշատակուած է Pherendis-ը (Φερενδισ) $74^{\circ} 41'$ եւ $39^{\circ} 20'$ կոորդինատներով, եւ Cholimma-ն (Քոլիմարը)՝ մի քանի անուն ընդմիջումով $77^{\circ} 45'$ եւ $40^{\circ} 40'$ կոորդինատներով: Բնականաբար չի կարելի շատ էլ մեծ ուշադրութիւն դարձնել կոորդինատներին, քանի որ դրանք մեծ մասամբ դուրս են բերուած ճանապարհային ուղեցոյցների (Itineraria) հեռաւորութիւններից: Սակայն պարզ է մի իրողութիւն, որ միեւնոյն ճանապարհի վրայ ընկած բնակավայրերը, թէկուզ եւ սխալ կոորդինատներով, տրուած են ըստ աշխարհագրական հերթականութեան: Հետեւաբար, եթէ անդրադառնանք բերուած անուններին, տեսնում ենք, որ դրանցից դէպի առաւել արեւմուտք ընկածը Pherendis-ն էր ($74^{\circ} 40'$), դրանից արեւելք՝ Tigranocerta-ն ($76^{\circ} 45'$) եւ Cholimma-ն ($77^{\circ} 45'$): Մենք արդէն պարզեցինք, որ Քոլիմարը գտնուել է Տիգրանակերտից արեւմուտք, այնպէս որ վերջինիս կոորդինատը պարզապէս սխալ է: Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան մի քանի ձեռագրերում նրա արեւելեան երկայնութեան կոորդինատը ոչ թէ $0^{\circ} 58''$ է ($77^{\circ} 45'$) այլ՝ $0^{\circ} 58''$ ($76^{\circ} 45'$), որով եթէ չհաշուենք հիւսիսային լայնութեան կոորդինատները՝ Տիգրանակերտն ու Քոլիմարը լայտնուում են կարծես մի կէտի վրայ: Հասկանալի է, որ այս տուեալն էլ չի կարող ճիշդ հա-

մարուել, ուստի մնում է ենթադրել, որ Քղիմարի արեւելեան երկայնութեան կորդինատը իրականութեան մէջ աւելի արեւմուտք է ցոյց տուել: Եւ վերջապէս արեւմտեան կողմում ՓԵՐԵՆԾԻՆ է, որը, մեր կարծիքով, ոչ այլ ինչ է՝ բաց եթէ [Nε]ՓԵՐԵΧԵԸՆ-ի կամ [Nε]ՓԵՐԿԵԸՆ-ի աղաւաղումը: Այսինքն՝ Պողոմէոսի երկը պահպանել է, եթէ ի բաց առնենք սեպագրական շրջանի տեղեկութիւնները, Նփրկերտ-Մայփերկատի ամենահին վկայութիւնը: Կարծում ենք այս իրողութիւնը իրաւունք է տալիս մէկընդմիջտ տարբերակելու իրարից Տիգրանակերտ ու Նփրկերտ քաղաքները: Ըստ այդմ էլ՝ Փաւստոսի վերը բերուած այն վկայութիւնը, թէ սուրբ Եպիփանը վկայանոց շինեց Տիգրանակերտ քաղաքի աւաններից մէկում, որը լուրջ կուտան էր համարոււմ Նփրկերտ-Մարտիրոսպոլիս եւ Տիգրանակերտ քաղաքների նոյնացման համար, քանի որ Մարտիրոսպոլիս նշանակում է «վկաների» կամ «նահատակների» քաղաք, կորցնում է ամբողջութեամբ իր փաստարկի ուժը:

Սփիւռ. քահայ ջանասէր պատմաբաններից Երուանդ Քասունին մի ամբողջ աշխատութիւն է նուիրել հայ մատենագրութեան մէջ Ամիդ-Տիգրանակերտ շփոթին⁷²: Հեղինակի կարծիքով՝ դրան տոն տուող հեղինակները Փաւստոս Բուզանդն ու Մովսէս Խորենացին են, որոնց Տիգրանակերտի առման պատմութիւնը պարսկական զօրքերի կողմից միահիւսուել է պարսից Շապուհ Բ.-ի զօրքերի կողմից Ամիդի գրաւման իրադարձութիւններին: Յամենայն դէպս՝ հայ պատմագիտութեան մէջ այդպիսի եզրակացութեան են եկել Հ. Յ. Ասուրեանը եւ Հ. Արմէնը, որոնց կարծիքով հայ հեղինակները, նկարագրելով իրականում Ամիդի նուաճումը պարսիկների կողմից, քաղաքը չգիտես ինչո՞ւ կոչում են Տիգրանակերտ⁷³: Յենուելով Լեհման-Հաուպտի ոսումնասիրութիւնների վրայ⁷⁴, Երուանդ Քասունին միանգամայն իրաւացիօրէն հանգում է այն մտքին, թէ հայ հեղինակների կողմից լիշատակուած Տիգրանակերտի առման եւ աւերման պատմութիւնը կապ չունի Ամիդի գրաւման հետ, քանի որ հայոց հինաւուրց մայրաքաղաքը գտնոււմ էր Աղձնիքում, ինչպէս վկայում են հայ պատմիչները, իսկ Ամիդը՝ ոչ⁷⁵: Հարկ ենք համարում դրան աւելացնել մի իրողութիւն եւս. Փաւստոս Բուզանդը լստակօրէն իրարից տարբերակում է Ամիդ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները⁷⁶:

Տիգրանակերտ-Ամիդ շփոթը տեղ է գտել զարգացած միջնադարի եւ լեւազայ հայ հեղինակների գործերում: Մատթէոս Ուռհայեցին⁷⁷, Սմբատ Սպարապետը⁷⁸, Վարդան Վարդապետը⁷⁹, Առաքել Դաւրիթեցին⁸⁰, մի շարք մանր ժամանակագիրներ եւ ուրիշ-

ներ նոյնացնում են Ամիգ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները, որն արտայայտուել է հրատարակուած մի շարք քարտէզներում⁸¹։ Քասունու կարծիքով՝ շփոթի ակունքները կապուած են այն հանգամանքի հետ, որ Ամիգի հայ բնակչութիւնը իր քաղաքը կոչել է Տիգրանակերտ։ Նրա ենթադրութեամբ՝ աւերուած Տիգրանակերտի բնակիչներին մի մասը ապաստան է գտել Ամիգում եւ, քանի որ իրեն համարել է տիգրանակերտացի, մի քանի սերունդ անց, երբ աղօտացել էր պատմական լիշողութիւնը եւ մոռացուել իրենց գաղթը, աստիճանաբար Ամիգը համարել է Տիգրանակերտ։ Հեղինակը բերում է մի կարեւոր կռուան, ըստ որի Ամիգի հայ բնակիչները քաղաքը կոչում են Տիգրանակերտ, իսկ իրենց՝ տիգրանակերտացիներ ա՛յն դէպքում՝ երբ քաղաքի շրջակայքի հայ գիւղացիութիւնը քաղաքը լուկ Ամիգ գիտէ⁸²։ Պակաս կարեւոր դեր չէր կարող կատարել պարիսպների համգամանքը։ Պատմա՛օր լիշատակած ամրակուռ պարիսպների աւերումը⁸³ եւ Ամիգի հօօր ու բարձր պարիսպներով բերդի առկայութիւնը⁸⁴ կարող էին ծնել Ամիգ եւ Տիգրանակերտ քաղաքների նոյնութեան հաւանականութիւնը, որն այնուհետեւ միս ու արիւն ձեռք բերելով՝ վերածուեց համոզմունքի։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. C. F. Lehman-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Farschungen*, Band I, *Von Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta*, Berlin, 1910, s. 381-425, 501-523.
2. H. Moltke, *Briefe über die Zustände und Begebenheiten in den Türkei aus den Jahren 1835-1839*, Berlin, 1877, s. 287.
3. Ե. Մանանդեան, *Հայաստանի Գլխաւոր Ժանապարհները Ըստ Պետինգերիան Բարտեզի*, Երևան, 1936, էջ 90-92: Յետալսու կը նշուի որպէս՝ Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*:
4. E. Sachau, "Über die Lage von Tigranokerta" *Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Band 8, Berlin, 1881 եւ շարունակութիւնը:
5. F. W. Putzgers, *Historischer Schul-Atlas*, Grosso Ausgabe, 53, Auflage, Bielefeld und Leipzig, 1926, s. 37; H. Kiepert, "Über die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta," *Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1873, s. 117 եւ շարունակութիւնը:
6. Նոյն:
7. Th. Mommsen und H. Kiepert, "Die Lage von Tigranokerta", *Hermes*, Band IX, Berlin, 1874, s. 193, merch. 2.
8. K. Eckhardt, "Die armenischen Feldzüge des Lukullus", *Klio*, Band IX, Leipzig, 1909; B. W. Henderson, "Site of Tigranocerta," *Journal of Philology*, vol. XXVIII, London, 1903, p. 99; Լ. Հիւլզման, *Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները - Հայոց Աշխարհին Պատմական Տեղագրութեան Մասին Ռատմաստիություններ*, Վիեննա, 1907, էջ 413-416; Alice-Mary Talbot, et al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York/Oxford, 1991, p. 1309:
9. Strabo, *Geographia*, XI, 12, 4.
10. Նոյն, XI, 14, 15:
11. Strabon, *Geographia*, v 17 knigakh, perevod, statya i komentaryi G. A. Stratanovskovo, L. 1964, s. 824.
12. *The Geography of Strabo*, with an English translation by Horace Leonard Joans, vol. V, London, 1969, pp. 338-339.
13. *Ստրաբոն*, Քաղեց եւ թարգմանեց Լ. Աճառեան, Երևան, 1940, էջ 67, 117:
14. Claudii Ptolemaei *Geographia*, V, 14, 10. Յետալսու կը նշուի որպէս՝ Ptolemaei, V:
15. Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*: Տես՝ *Tabula Peutingerian*, segm. X 4-XII 2 (արտաստուած Ք. Միլլերի *Itineraria Romana*-ից, էջ 635), էջ 271: Տես նաև՝ K. Miller, *Itineraria Romana: Römische Reisewege au der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, s. 635: Յետալսու

- կը Աշոտի որպէս՝ Miller, *Itineraria Romana. Claudii Ptolemaei, Geographia*, vol. Primi, Paris, 1901. s. 970-ի ծանօթագրութիւնները:
16. Strabo, XII, 2, 9.
 17. Նոյն XVI, 1, 23:
 18. Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*, Lipstae, 1890, p. 46-48.
 19. C. Tacitus, *Historiae, Annales*, 1-4, Cambridge, Mass/London, 1956. "Casperius centurio ineam legationem delectus upud oppidum Nisibin, septem et triginta milibus passum a Tigranocerta distantem, adit regem at mandata ferociter ededit," *Annales*, XV, 5: «Այդ առաքելութեան մէջ ընտրուած էր ցենտուրիոն Կասպերիուսը, որը Տիգրանակերտից երեսուն ու եօթ հազար ոտնաչափ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Նիսիբին [Մծրին] քաղաքի մօտ տեսնում է թագաւորին եւ խոխտաբար լայտարարում է յանձնարարութիւնը»։ տես՝ Կ. *Տակիրոս* (Քաղեց եւ թարգմանեց Պ. Ստոնիկեան), Երեւան, 1941, էջ 99:
 20. *Պատմութիւն* Սեբեոսի (Աշխատասիրութեամբ եւ թարգմանութեամբ Գ. Վ. Աբգարեանի), Երեւան, 1979, էջ 125, եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղղանից Աշխարհի*, Երեւան, 1983, էջ 300. «Տրակներ»:
 21. Ptolemaei, V. 12. 10. Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1910, էջ 83:
 22. Appiani Alexandrini, "Mithridates," *Historia Romana*, vol. II, Lipsiae, 1879, p. 67.
 23. Strabo, XI, 14. 2.
 24. Ս. Տ. Երեմեան, *Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը IV դարում (298-385թթ.)*, քարտեզ դ-3, դ-4: Հիսն Աեփասի շրջանը չէր կարող մտնել Ծոփաց Թագաւորութեան մէջ, որովհետեւ Կորդուաց թագաւորութեան երեք նշանաւոր քաղաքներից մէկը՝ Սարէիսան գտնուում էր նրանցից արեւմուտք: Հետեւաբար, բնաշխարհագրական տեսակէտից, աւելի շատ Ծաւորի շրջանին լարող այդ տարածքը քաղաքականապէս պատկանում էր Կորդուքին:
 25. Հասկանալի է, որ Տրդատ Ա.-ի թագաւորութիւնը Հռոմում չի կարող համեմատութեան նիւթ դառնալ, քանի որ պայմանաւորուած էր միջ-պետական համաձայնագրով: Ինչ վերաբերում է Տիգրան Բ.-ին՝ ապա հնարաւոր է նրա թագաւորութիւնը Պարթեւքում, որտեղ նա պատանդ էր, բայց ոչ երբեք Ծոփաց Թագաւորութիւնում, որը նա մէկ տարի անց միացրեց Մեծ Հայքի Թագաւորութեանը:
 26. Appianus, "Mithridates", p. 84. Plutarchi, *Vitae parallelae*, "Lucullus," recorgnoverunt CL. Tindskog et K. Ziegler, 1-4, Lipsiae, 1914-1939, 24, 8.
 27. Յ. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ եւ Հռոմը*, Երեւան, 1940, էջ 97: Յետապստ կը Աշոտի որպէս՝ *Տիգրան Երկրորդ*: Ya. Manandyan, *O Torgovle i Gorodakh Armenyi v Svyazi s Myrovoye Torgovlei Drevnikh Vremen*, Erivan, 1930, s. 14-15:

28. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ*, էջ 98:
29. *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, s. 272 եւ շարունակությունը:
30. J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, s. 132: Թե-տայսու կը նշուի որպէս՝ Markwart, *Südarmenien*:
31. Plutarch, "Lucullus", p. xxv:
32. Նոյն, էջ xxvi.
33. Նոյն, էջ xxvii:
34. Նոյն:
35. Նոյն, էջ xxviii: Ապպիանոսի, Մեմնոնի եւ Փրոնտինոսի տեղեկություննե-րը մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից նոր նիւթ չեն տալիս: Մանրա-մասնությունների համար տես՝ Eckhardt, s. 100-110:
36. Tacitus, *Annales*, XV, 4:
37. «Պոմպեոսը ներեց նրան՝ [Տիգրան Երկրորդին] կատարած դէպքերի հա-մար, հաշտեցրեց որդու հետ եւ որոշեց, որ որդին՝ [Տիգրան Կրտսերը] իշխի Ծոփքի եւ Կորդուքի վրայ, որոնք այժմ կազմում են Փոքրագոյն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ միւս Հայաստանի վրայ, եւ որ տղան պետք է լինի ժառանգորդը»: Տես՝ Appianus, "Mithridates", p. 105:
38. Փաւստոսի Բուզանդացոյ *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1933, էջ 149:
39. Նոյն, էջ 225:
40. «Բայց ոսկերք նորա՝ [Եսկոբ Մծրնայ Եպիսկոպոսի] շնորհեցան քաղա-քին ամդացոց ... » Փաւստոս Բուզանդ, էջ 36: Տես նաեւ՝ Հիւպման, էջ 414:
41. *Eutropii Breviorum ab Urbe Condita Versionibus Graecis Pauli Landol-lique Additamentis*, Berolini, 1879, VI, 9, 1.
42. Մովսէս Խորենացի, էջ 290:
43. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 32:
44. Ptolemae, V, 12, 10:
45. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ*, էջ 64:
46. Ptolemae, V, 12, 10:
47. Մանանդեան, *Հայաստանի Մանապարհները*, էջ 85-114:
48. Անանուն Ռաւեննացու գործը մենք նայել ենք Գերմանիայում 1986 թը-ւին, սակայն ցաւօք ուշադրութիւն չենք դարձրել այս հարցին: Երեսա-նում մեզ չյաջողուեց գիրքը գտնել, ուստի մատենագրական տուեալնե-րը վերցրել ենք Բիպերթի եւ Մարկուարտի աշխատություններից:
49. Miller, *Itineraria Romana*, p. 635. տես նաեւ՝ *Tabula Peutingeriana*, segm. X4-XII 2:
50. Kiepert, s. 378.
51. Նոյն:
52. Նոյն:
53. Markwart, *Südarmenien*, s. 34-38:

54. Նոյն, էջ 266-269:
55. «Հետեւեալ օրը լուսարացին, [Ամիդ] բերդի բարձունքից մենք տեսանք անթի ժողովուրդ, որը Ջիասու ամրոցի առումից յետոյ քաշ էր տրում թշնամո բանակատեղը: Այն տեղը խիստ ընդարձակ էր ու ամրացուած, եւ ունէր տասը ստադիոն երկարութեամբ շրջապատ եւ հենց այդտեղ էին փակցնում [ու] բերում խառնամբոխ բազմութիւնը»: Տես՝ *Ammianus Marcellinus*, (with an English translation by John C. Rolfe) vol. I, London, 1969, XIX, 6, 1:
56. Markwart, *Südarmenien*, s. 33, ծանօթ. 2:
57. Ըստ Փաւստոս Բուզանդի՝ պարսից զօրքերը արշաւում են «ընդ Աղձնիս եւ ընդ Ծոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տունն եւ ընդ գաւառն Անձուայ, ընդ Ծոփս Ծափունդ ...»: Տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 149: Արշաւանքի երթուղին հաստատում է նման ճանապարհի գոյութիւնը:
58. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 166:
59. «Ելանել յառաջին պողոտայն արքունի ընդ գաւառն Ապահունիս: Հասանէին ի գաւառն Բագրեւանդ անդ ի գիւղն Արձնի»: Տես՝ *Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետին Հայոց*, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 147-148:
60. Miller, *Itineraria Romana*, s. 745-748. տես նաեւ՝ Պետինգերեան քարտէզը:
61. Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*, էջ 90:
62. Նման հաւանականութեան մասին մեզ յուշեց սեպագրագէտ Յովհաննէս Ղարակէօզեանը, որին յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնները:
63. Երեմեան, քարտէզ՝ Գ-4: Տես նաեւ՝ C. T. Eremian, *Taron v Drevnosti i v Sredniye Veka*, քարտէզ:
64. Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*, էջ 91-92:
65. Նոյն, էջ 114:
66. Miller, *Itineraria Romana*, p. 745-748.
67. Նոյն:
68. Հետաքրքիր ձեւով է վարուել *Քոտեքս Քույրուր-Աթլասի* հեղինակ Ֆրեւտերիք Ֆրիցը, որը Տիգրանակերտը երկու անգամ է տեղադրել քարտէզի վրայ՝ Մայաֆարդիցից եւ Արղանայից դէպի արեւմուտք, Նարզան գետի աջափնեակում գտնուող Դերսա գիւղի տեղում: Տես՝ Fr. Fritz, *Codex Kultur-Atlas, Türkei*, Teil 9, Codex-Verlag, s. 776 (Gundholzen):
69. Ptolemae, V, 12, 10.
70. Բայց Երեմեանը այն նշանացնում է Բաղէշի հետ: Տես՝ Ս. Ս. Երեմեան, *Ասիայի Երկրորդ Քարտէզը ըստ Պտղոմէոսի*, Երեւան, 1982:
71. Նոյն:
72. Երուանդ Բասունի, *Ամիդ (Տիարպեքիր) Տիգրանակերտ (Ճարդին) Օփորը Հայ Պատմագրութեան Մէջ*, Պէյրութ, 1968:
73. Լ. Յ. Աստուրեան, *Քաղաքական Վերաբերութիւններ Ընդմէջ Հայաս-*

- տանի եւ Հոռովմայ 190-էն Ն. Բ. Միճեւ 428 Բ. Բ., Վենետիկ, 1912, էջ 287, եւ Հրանդ Բ. Արմէն, *Մեծն Տիգրան*, Գաֆիրէ, 1957, էջ 237-238:
74. Հայր Թ. Տաշեան, "Հին Տիգրանակերտի տեղը ըստ Լեմանի", *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1907, էջ 25:
75. Բասունի, էջ 40-42:
76. Բուզանդը յստակօրէն ճշում է «քաղաքին անդացոց»: Տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 36:
77. Մատթէոս Ուոհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1896, էջ 14-15 եւ 335:
78. Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956, էջ 8:
79. *Հաւարումն Պատմութեան* Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 34:
80. *Պատմութիւն* Առաքել Վարդապետի Գարիժնցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 11:
81. Բասունի, էջ 82-86:
82. Նոյն, էջ 35-36:
83. Մովսէս Խորենացի, էջ 294-295:
84. Բասունի, էջ 36:

Բ. Հ. Թ.

ON THE
QUESTION OF
LOCATING TIGRANOCERTA,
THE CAPITAL OF ARMENIA

(SUMMARY)

DR. B. H. HAROUTUNIAN

The question of locating the site of the lost Tigranocerta, one of the great capitals of ancient Armenia, has remained open, though many scholars have tried to solve the problem.

Dr. Haroutunian, the Dean of the History Department of the University of Yerevan, Armenia, a renowned historian and cartographer in his own right, presents in this study his findings pertaining to the location of the ancient Armenian capital.

Making use of almost all the possible and available Western and Armenian sources of both classical antiquity and the Middle Ages (excluding Arab ones because of Haroutunian's lack of knowledge of Arabic), the author concludes that though for quite a long time Amid and Tigranocerta have overlapped and have created a confusion both in the minds and works of the world famous Armenologists, they are not the same, and hence are completely different places. It is true that the question has been minutely tackled with and care has been spent to locate the site of the great capital of the first and only emperor of the Armenian history, and in spite of the fact that the greatest Armenologists, both Western and Armenian, of the nineteenth and twentieth centuries have come to the question now and again, Dr. Haroutunian once more takes the question and, through a deep analysis of almost all possible sources, gives an almost conclusive answer to the students of Armenian history; this is why this study is a major contribution in the field, and will definitely help people to orient themselves in the right direction while exploring the past history and glory which Armenia was.